

ӘОЖ 37.01 : 39

Ж. Зейнолла

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
E-mail: zhanna-228@mail.ru

Абай және этнопедагогика

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақтың ұлы ойшылы Абайдың даналы қара сөздерімен мысал келтіре отырып, оның бала тәрбиесі, баланы оқыту, білім беру, кімге қалай қызмет ету жөнінде педагогикалық және философиялық пайымдауларына сипаттама беріліп, Абай қара сөздерінің қазақ этнопедагогикасындағы орны бағамдалған.

Түйін сөздер: педагогика, этнопедагогика, қазақ этноауылшаруашылығы, Абайдың қара сөздері.

Бұл күндері қазақ этнографиясы қамыты кең, мазмұны терең, тарихы ұзақ үлкен ғылымға айналып отыр. Шектес ғылымдардың дамуына байланысты қазақ этнографиясының ішінен қазақ этноауылшаруашылығы, қазақ этноауырайы ғылымы, қазақ этномедицинасы, қазақ этножайылым ғылымы, қазақ этнопедагогикасы, т.б. жеке-жеке ғылым ретінде зерттеле бастады. Осы тұрғыда мен өзімнің зерттеп келе жатқан қазақ этнопедагогикасы жөніндегі түсініктерімді оқырман қауымға ұсынып отырмын.

Абай Құнанбаев (1845-1904) – қазақтың ұлы ойшылы, қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаған ағартушы ақын. Ол – туған халқын оқу-білімге шақырумен бірге қазақтың байырғы этнопедагогикасын, яғни ұрпақ тәрбиелеу дәстүрін тың белеске көтерген адам. Ақын өз еңбектерінде туған халқының этнопедагогикасын берік ұстанған әрі оны заманға сай дамыта білген. Соның бір дәлелі оның мынадай философиялық толғаныстарынан байқалады:

– Дүние – үлкен көл,
Заман – соққан жел.
Алдыңғы толқын – ағалар,
Артқы толқын – інілер.
Кезекпенен өлінер,
Баяғыдай көрінер...[1, 166-б.]

Бұл жерде ақын өмірді шалқып жатқан ай-

дынды үлкен көлге, дәуірді арлы-берлі ұйытқып жатқан желге, ал адамдар тобының әр ұрпағын толқындар легіне балап, толқынды толқын қуған көк айдынды көз алдына елестетіп, адамзат өмірінің қатпарларын үлкен философиялық толғаныспен жіктерге бөліп, ақындық шабыттың арнасымен ағызады. Осы бір үлкен образды, терең ойлы жырларды оқып отырып өзіңізді өмір сынды осы бір үлкен айдыңның қай толқыны қатарында кетіп бара жатқандығыңызды да іштей сезіп білген боларсыз, артқы толқындағы ұрпақтар легіне бір қарасаңыз, мұны, тіпті, тереңдей аңғарасыз.

Ақын мұнымен ғана тынбайды, өзі өрнегін салған осы бір өмірге көрік беріп, ажар бітіреді, оның адамдарға беретін эстетикалық нәрін сомдап, онан әрі әрлендіре, қызықтыра түседі, өмірдің баурау қуатын арттырып, өзіңді соған тәнті етеді:

Сұлу аттың көркі – жал,
Адамзаттың көркі – мал.
Өмір сүрген кісіге,
Дәулет – қызық, бала – бал, –

дейді Абай [1, 123-б.]

Рас, өмірде адамға баладан тәтті не бар? Оның қылығы да, тілі де, күлгені мен жылағаны да ата-ана үшін қашан да бал татып тұрады емес пе?! Сол себепті Абай атамыз өзінің мына бір

терең ойлы толғанысының ақырын балаға әкеліп тиянақтандырып отырғанын тегін деуге болмайды. Бұл ұлағатты ойдан туған үлкен қорытынды. Мұны сонау Х ғасырда өткен түркілердің данышпан классигі Жүсіп Баласағұнның:

Ақыл көркі – тіл,
Тілдің көркі – сөз.
Адам көркі – жүз,
Жүздің көркі – көз, [2, 168-б.] –

деген дана тұжырымымен теңестіріп, сол қатардан орын беріп, үлгі-өнеге тұтарлық үлкен тағылым деуге әбден хақылымыз.

Міне, бұл Абай атамның арғы дүниемен үндесіп жатқан ұрпақ жөніндегі анықтамалары, бұл – бірінші.

Екінші, ұрпақты қалай тәрбиелеу керек? Ол қайткенде аты затына сай адам болып шыға алады?

Қазақ халқы: «баланы бастан», «бағуыңа қарай мал өсер, тәрбиеге қарай бала өсер», «жақсы қыз – жағадағы құндыз, жақсы жігіт – көктегі жұлдыз» [2, 34-б.] – деп қарайды. Демек, баланы бастан тәрбиелеген абзал, баланың қандай болуы тәрбиеге байланысты, ұл мен қызың жақсы болып өссе, бірі – жұлдыз, бірі – құндыз сияқты өміріңді нұрлы шұғылаға бөлейді. Бұл – халық даналығы, өз халқының осы даналығын тұтынған Қорқыт ата:

Қыз анадан үйренбей өнеге алмас,
Ұл атадан үйренбей сапар шекпес...
Қыз ақылды ескермес –
Ана үлгісін көрмесе,
Ұл жарылқап ас бермес –

деп өсиет қалдырған. Бұл өсиет халқымыздың: «Әке көрген – оқ жонар, шеше көрген – тон пішер» [2, 354-б.] – деген даналығымен ұштасып жатқандығы өз-өзінен түсінікті. Ал Абай атамның бала тәрбиесі жөнінен үлкен педагогикалық және психологиялық тұрғыдан сыр шертіп оның ішкі дүниесіне тереңінен үңіліп, тың толғаныстарды алға қояды.

Тәлімі жақсы ана, жақсы ата, жақсы құрбы [1, 111-б.], – дейді Абай, жақсы ұстаздан болады... Ғылым-білімді бала әуел бастан өзі іздеп таппайды. Басында зорлықпен, яки алдаумен үйір қылу керек, үйрене келе өзі іздегендей болғанша, қашан бір бала ғылым-білімді махаббатпен көксерлік болса, сонда ғана оның адам аты болады... [1, 123-б.]

Бұл жерде Абай отбасы тәрбиесінің өзін педагогикалық тәрбие негізіне құруды, ата-ананың ұстаздық рөл атқаруын тұңғыш рет алға қойып, алғашқы тәрбиені ғылымнан бастауды дәріптейді. Өйткені Абай: «Адам баласы адам баласынан ақыл-ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озады. Онан басқа нәрсемен оздым ғой демектің бәрі де ақымақшылық» деп есептеген [1, 116-б.]. Тіпті «Білімсіздік – хайуандық болады». Демек, білім беру – ата-ана тәрбиесінің алғашқы негізі, ал білім алу – адам болудың алғашқы қадамы ретінде алға қойылып, адам мен адамның парқы, адам мен хайуанның айырмашылығы осы білім арқылы ғана анықталатындығы тұжырымдалады. Сонау Х ғасырдың алыбы Жүсіп Баласағұни:

Бір адамның бір адамнан парқы бар,

Ол айырма білімімен жарқырап [2, 345-б.], – деп қараса, XIX ғасырдың алыбы Абай: адам бірінен-бірі ақыл, ғылым, ар, мінез арқылы озады, – дегенді алға қояды. Ал XX ғасырдың алыбы Мұхтар Әуезов: «Халық пен халықты, адам мен адамды теңестіретін нәрсе – білім» [2, 177-б.] – деп тұжырымдайды. Міне, халқымыздың үш ұлы перзенті үш биіктен адам болудың арқауы – білім екендігін, ұрпағым адам болсын деушілердің, алдымен, баласын білімнің уызымен ауыздандыруын дәріптеп, өздерінің тебінді ой дариясын бір иірімге әкеліп құйып, халқын қараңғылықтан, надандықтан құтқарудың бірден-бір жолы – білім екендігін қос дауыспен емес, үш дауыспен биікке көтереді.

Үшінші, Абай – балалар психологиясын тереңнен зерттеп, оның ішкі қатпарларына көп үңілген адам.

– Жас бала, – дейді ол, – анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біреуі – ішсем, жесем ұйықтасам деп туады. Бұлар тәннің құмары. Бұлар болмаса тән жанға қонақ үй бола алмайды, хәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі – білсем екен демеклік, не нәрсе соған талпынып, жалтыр-жұлтыр еткен болса соған қызығып, аузына салып, дәмін татып қарап... «ол немене», «бұл немене» деп... көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап тыныштық көрмейді. Мұның бәрі – жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген... [1, 161-б.].

Абай алға қойған баланың тән құмарлығы мен жан құмарлығы жөніндегі мұндай тың тұжырымды Абай заманына дейінгі, тіпті қазірге

дейінгі қазақ баласының ешбірі қоя алғаны жоқ. Осы тұрғыдан Абайды қазақ балалар психологиясын зерттеген тұңғыш ғалым деуге болады.

Абай өзінің жетінші және оныншы қара сөздерінде көрсем, білсем, үйренсем деп тұрған жас баланы боқтауық, тентек, өтірікші, алдамшы етіп тәрбиелеуден қатты сақтандырады, сонымен бірге оларды басқа нәрселерге әуестендірмей, теріс жолға түсірмей «ер жеткен соң ақыл кіргенде орнын тауып ізденіп, кісісін тауып сұранып, ғылым тапқандардың жолына неге салынбайды екеміз?...» [1, 99-б.] деп кеңес береді. Абайдың бұл дана тұжырымдарының бүгінгі таңда да реал маңызы, нақты нұсқаушылық рөлі бар деп қараймыз.

Төртінші, Абай – бала тәрбиесінде үлгі-өнеге көрсетуді көп дәріптеген адам.

Болмасаң да ұксап бақ,
Бір ғалымды көрсеніз.
Ондай болмақ қайда деп,
Айтпа ғылым сүйсеңіз.
Сізге ғылым кім берер,
Жанбай жатып сөнсеңіз [4, 98-б.], –

дейді Абай. Ер жеткенде ондай болсам, мұндай болсам, ғалым болсам, батыр болсам, бай болсам... деген сияқты арман-тілек жас баланың ой-қиялынан немесе Абай айтқан жан құмарынан туындап жататын ұлан-асыр дүние. Осындай асқақ арманның соңына берік бел буып, талмай талаптанатындар да, сондай-ақ жолшыбай әлденедей кедергіге тап болған жағдайда үмітін үзіп, «жанбай жатып сөнетіндер де» кездеседі. Сонымен бірге «ойбой, пәлендей болу қайда» деп өзі сондай болсам деген үлгі-өнегеге қол жетпес биік, қадам жетпес қиян еместігін егжей-тегжейлі зерттеген тәрізді. Сондықтан ол өз шешімін үлкен философиялық толғаммен ортаға қойып отыр.

Абай осындай айқын нысананы алға қою мен ғана шектелген жоқ, сонымен қатар оған жетудің ең абзал жолын да көрсетеді. Ол жол – талап.

Білімдіден шыққан сөз,
Талаптыға болсын кез.
Нұрын, сырын көруге,
Көкірегінде болсын көз [4, 119-б.], –

дейді.

Талап – жас адамға қанат бітіреді. Арман-тілегіне тамыздық болады. Ғылымға шеру тартқан жандарды көксеген жеріне жеткізіп,

көңіл құмарын тарқатады. Талапсыз адам – қанатсыз құспен тең. Сондықтан білсем екен, үйренсем екен деушілер өзін талап қамшысымен қамшылап отырмаса, алға қарай жылжу қиын. Білімдіден шыққан сөз тек осындай талаптыларға ғана кез болады. Бірақ мәселе мұнымен ғана тынбайды, сонымен бірге мұндай білікті білім өзінің нұры мен сырын түсіне алатын адамға, яғни көкірегінде көзі бар адамға ғана қонады. Өйткені қыранның да қонатын биігі, отыратын орнықты тұғыры болады ғой. Сонда дала данышпаны Абайдың ой-түйіні сонау 768-821 жылдар аралығында өткен ұлы хан елінің үлкен әдебиетшісі Хан Юйдің: «Білім – талпынудан туады, ойран – ойыннан туады, табыс – толғанудан туады, қараға ілесуден қайыр жоқ» [2, 445-б.] – деген өрелі тұжырымымен тарихтың талғарында, әлем мәдениетінің аспанында тоғысып жатқанына қарап, Абай тағылымының қаншалық биікке көтерілгенін аңғарғандаймыз.

Абай атамыз өзінің отыз сегізінші қара сөзінде: «Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік, бәрі осыдан шығады» [1, 169-б.] – деп тәлім береді. Расында, талап – адам харекетінің маторы, білім алудың қозғаушы күші. Егер талап солғындаса жігерсіздік, қанағаттанушылық туылады. Мұндайда адам көздеген мақсатына жете алмайды, жалқаулықтың құлына айналып, жалығушылық оны кейінгі тарта беретін болады. Ақыры тығырыққа тіреп, орға түсіріп омақастыруы да мүмкін. Еріншектіктің күллі дүниедегі өнердің дұшпаны болатыны да осыдан.

Абай білім алудың ұтымды шағы адамның жас шағы, адам дәл осы кезде қамтып қалуы керек деп біледі.

Жастықтың оты қайдасын,
Жүректі түртіп қозғамай?
Ғылымның біліп пайдасын,
Дүниенің көркін болжамай? [4, 129-б.] –

дейді Абай. Демек, бойында жастықтың оты бар кезде сол отты тамыздық етіп ғылым иелен, оның пайдасын көр, дүниені кезіп, әлемнің сырын ұғып, біліп, орайды қолдан жіберме деп меңзейді. Абайдың өз басы сол кезде араб, парсы, орыс тілдерін толық меңгерген, батыс пен шығыс мәдениетімен дерліктей танысқан ұлы ақын, ғұлама бола тұрса да ол өзінің жас

шағында толық қамти алмағанына опық жейді. Өттеген-ай деп арманда қалғандығын білдіреді:

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім,
Ержеткен соң түспеді уысыма
Қолымды мезгілінен кеш сермедім [4, 47-б.], –

дейді данышпан Абай. Бұған қарап біз Абайдың өмір бойы үйренгенін, талабын талықсытпай, оқыдым, жеттім деп қанағаттанбай, білім алу жолында үздіксіз ілгерілеп отырғанын білеміз. Абай атамыз бұл жағынан да бізге үлкен үлгі-өнеге көрсетті деуге болады.

Бесінші, Абай қалай оқу, қалай жетілу мәселесін ғана емес, кім үшін оқу, кім үшін істеу мәселесін де ашып айтады.

Адамның бір қызығы бала деген,
Баланы оқытуды жек көрмедім.
Баланы медресеге біл деп бердім
Қызмет қылсын, шен алсын деп бермедім [4, 223], –

дейді Абай. Айтса айтқандай, ол Оспан, Әбдірахман, Мағауя сияқты ұл балаларын ғана емес, тіпті қызы Күлбаданды да мектепке береді. Бұлардың арасында Әбдірахманы Петербургке дейін барып оқып, Абайдың көңілінен шығады. Сондықтан Әбдірахман 27 жасында дүниеден өткенде қатты қайғырып:

Талаптың мініп тұлпарын,
Тас қияға өрледің.
Бір ғылым еді іңкәрің,
Әр қиынға сермедің [4, 233-б.], –

деп оның ғылым жолында талмай талаптанғанын сағынышпен еске алады. Абай өздігінен жетілген ғалым. Сондықтан ол кітаптың рөлін айрықша атайды, кітаптан ғылым-білім алуды дәріптейді.

Пайда ойлама, ар ойла,
Талап қыл артық білуге.
Артық ғылым кітапта,
Ерінбей оқып көруге [7, 4-б.], –

дейді ол. Сонымен бірге халықтың «Талапты ерге нұр жауар» – деген аталы сөзін алға қоя отырып, оқуды «біреу үшін үйренбе», «сөзіне қарай кісіні ал, кісіге қарап сөз алма», «жамандықтан жирен», «шен үшін», «оқалы киім үшін» үйренбе, «оязға қызмет қылма», «аз ақшаға жалданба, өнбес іске алданба» деп насихат айтады. Олар-

ды «адал жүріп, адал тұруға» халыққа қызмет істеуге шақырады. Яғни, оқуды мансап, атақ үшін емес, елің үшін, халқың үшін оқы, өнер-білімді иелеп болған соң қоғамның өзінді қажет еткен «бір кетігіне кірпіш болып қалан» деп тәлім береді.

Сайып келгенде, Абай бала, бала тәрбиесі, баланы оқыту, білім беру, қалай оқу, кімге, қалай қызмет ету жөнінде егжей-тегжейлі тоқталған үлкен педагог. Сонымен бірге ол ұстаздық еңбектің қадір-қасиетін жоғары бағалап:

Ақырын жүріп анық бас,
Еңбегің кетпес далаға.
Ұстаздық еткен жалықпас,
Үйретуден балаға [7, 9-б.], –

деп ұстаздың қандай болуы жөнінде де дана тұжырым қалдырған ұстаздардың ұстазы іспетті ұлы тұлға. Жас ұрпақты тәрбиелеу тұрғысынан ғана емес, тіпті, бүкіл қазақ халқын қараңғылықтан құтқару, ел көкірегіне білімнің шам-шырағын жағу жолында бүкіл өмірін арнаған, айтқан сөзі «тобықтының езіне» қор болып, текке кеткендей тепершілік көрсе де, «тастан да шықты жаңғырық» деп жан дүниесі сырқырап қатты қиналса да ол жалықпаған, табанды, қайсар жан ретінде мұқым қазақ халқының ұстазына айналған адам. Ол – жай ұстаз ғана емес, еңбегі далаға кетпеген ұлы ақын, философ, дана ағартушы ретінде бүкіл дүниенің мойындауына, алқауына бөленген, әлем даналарының қатарына қасқайып тұрып орын алған халқымыздың үлкен мақтанышы.

Әдебиеттер

- 1 Абай қара сөздері. Бюро “Ел” кітабы, 1995.
- 2 Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан Республикасы Білім, мәдениет және денсаулық сақтау министрлігі. – Қазақстан даму институты, 1998. – 509 б.
- 3 Сейтен тағылымдары. Ғылыми-практикалық конференциясы материалдары жинағы.
- 4 Абай. Бірінші том. Өлеңдер мен аудармалары – Алматы: Жазушы Қазақстан Республикасының Ұлттық Ғылым академиясы. М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, 1995.
- 5 <http://www.kazakhdebieti.kz>. Аманжолов Қ. Абайға айтарым.

6 Қазақ әдебиеті: Энциклопедия. – Алматы:
ҚР және ҒМ, Қазақстан Даму институты, 1999. –

750 б. <http://www.madenimura.kz>

7 Абай. Ата ақылы. – Алматы: Балауса, 1994.

Ж. Зейнолла

Абай и этнопедагогика

В этой статье подробно описываются примеры из назидательных слов великого казахского мыслителя, педагога и философа Абая Кунанбаева. Он был одним из великих педагогов мира, который оставил ценные педагогические труды о формировании педагога.

Ключевые слова: педагогика, этнопедагогика, казахское этносельское хозяйство, назидательные слова Абая.

Zh. Zeinolla

Abai and Ethno-pedagogy

This article particularly describes about how to teach and how to educate children in the examples of the great Kazakh thinker, educator and philosopher Abai Kunanbayev. Also describes that he was one of the great teachers of the world who left valuable pedagogical works about teacher's formation.

Keywords: pedagogics, этнопедагогика, Kazakh ethno agriculture, edifying words of Abai.